

ЧАС КУЛЬТУРИ І ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАС ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ОГЛЯД ЗВ'ЯЗКІВ МІЖ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЄЮ ЧАСУ В КОНКРЕТНІЙ КУЛЬТУРІ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЮ ЧАСОВОЮ ПЕРСПЕКТИВОЮ

О.М. Сенік

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри психології філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
oksana.senyk@lnu.edu.ua

В.В. Абрамов

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри загальної психології факультету психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
abramov.vladimir@gmail.com

Сенік О.М., Абрамов В.В. Час культури і психологічний час особистості: теоретичний огляд зв'язків між концептуалізацією часу в конкретній культурі та індивідуальною часовою перспективою. У статті здійснено теоретичний аналіз зв'язків між концептуалізацією часу в конкретній культурі та індивідуальною часовою перспективою її носіїв з урахуванням історії розвитку філософської думки, що лежить в основі цієї культури, а також психолінгвістичного аналізу мовних конструктів, що використовуються для позначення концептів часу. Показано, що для західної культури притаманною є лінійна модель часу, що відображає сприйняття теперішнього як статичної або скалярної точки, яка не вказує на жоден напрямок і рухається разом з індивідом вздовж часової осі – з минулого у майбутнє. Така часова модель зумовлює майбутню орієнтованість всієї західної культури, а відтак – орієнтованість на майбутнє її носіїв. Натомість концепція часу у східній культурі зумовлює її орієнтованість на теперішнє, яке у термінах когнітивної лінгвістики відображається у такій часопросторовій метафорі, що відповідає бінаправленому вектору, спрямованому одночасно на минуле і майбутнє, і змістовно відповідає поняттю холистичного теперішнього. Така часова модель зумовлює орієнтацію на теперішнє її носіїв, що втілюється у орієнтації також на сам процес діяльності, який розгортається у теперішньому, а не лише на її результат.

Ключові слова: час, культура, когнітивна лінгвістика, часова перспектива особистості.

Senyk, O.M., Abramov, V.V. Time of culture and psychological time of personality: a theoretical review on the relationships between conceptualization of time within a certain culture and individual time perspective. The article presents a theoretical review on the relationships between conceptualization of time within a certain culture and individual time perspective, taking into account the history of philosophical thought underlying this culture, as well as the psycholinguistic analysis of language constructs used to define the concepts of time. It has been shown, that for the Western culture the linear model of time is inherent, within which the present is perceived as a static or scalar point that does not point out to any direction and moves along with an individual along the time axis – from the past to the future. Such time model leads to the future orientation of the entire Western culture, and consequently – to the future time orientation of its representatives which reflects in readiness of an individual to perform activity aiming in achieving more or less distant future goals. On the contrary, the concept of time in the Eastern culture predetermines its overall orientation towards present, which in terms of cognitive linguistics is embodied in such time-space metaphor that corresponds to a bi-directional vector which is directed to the past and the future at the same time, thus corresponding to the concept of a holistic present – a time orientation which reflects such state of consciousness in which past, present and future are not separated one from another, but interrelated. Such time model leads to the pronounced present time orientation of its representatives, resulting in an orientation also towards the very process of a present activity, and not just its aims.

Keywords: time, culture, cognitive linguistics, time perspective of personality.

Постановка проблеми. Кожній культурі притаманна властива лише їй концептуалізація часу, відповідно до якої прояв одних часових орієнтацій і настановлень буде підкріплюватися, а інших – ні. Наприклад, орієнтація на майбутнє, яка є обов'язковою умовою успішності і традиційно вважається передумовою психологічного благополуччя у західній культурі, може бути ознакою наївності і відсутності реалізму для інших культур: С. Бочнер з колегами виявили, що діти австралійських аборигенів, які надають перевагу невеликій, але миттєвій винагороді, мають значно вищі показники IQ у порівнянні зі своїми однолітками в кожній віковій групі. У цій культурі розумні діти навчаються не довіряти ненадійному майбутньому, а робота, направлена на досягнення віддаленої цілі, буде ознакою дезадаптивності [2, с.379-380]. Таким чином, часова перспектива особистості завжди буде культурно обумовленою, на що особливу увагу звертав ще автор поняття часової перспективи Л. Франк [9]. Відтак, для глибшого і більш цілісного розуміння процесу формування індивідуальної

часової перспективи, що лежить в основі процесу прийняття рішень і здійснення поведінки [1; 3], необхідно враховувати концепт часу конкретної культури, у якій проходить процес соціалізації особистості. Це зумовлює актуальність вивчення окреслених зв'язків – часу культури та індивідуального часу особистості, – якому присвячена стаття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На важливій ролі часу культури у процесі формування життєвого шляху особистості із включеною у нього часовою перспективою наголошує у своїх працях Т. Титаренко. Авторка, досліджуючи питання формування життєвого шляху особистості в залежності від соціально-історичного контексту, звертає увагу на те, що власна історія кожного індивіда завжди включає в себе також історію людства з усіма її традиціями, звичаями, обрядами та ритуалами. Тому відокремити власне життя від життя держави, народу, генерації є неможливо, як і неможливо позбавити себе впливу часу культури – часу дуже тривалого, який охоплює великий спектр соціально-історичних ритмів [4].

Е. Хол, один із найбільш відомих дослідників концепту часу у різних культурах, окреслює час як фундаментальну систему культурного, суспільного і особистого життя. Згідно з автором, нічого не відбувається поза якоюсь часовою рамкою, а отже, спосіб, у який структурується час тієї чи іншої культури, впливає на те, як люди визначають ідеї та концепції, як ці ідеї організовуються, згідно з якими засадами, що визначається як важливе. Відтак, час постає основним організатором будь-якої активності, способом визначення пріоритетів і категоризації досвіду, механізмом зворотнього зв'язку, міркою, відповідно до якої ми оцінюємо компетенції, зусилля і досягнення, що ми відчуваємо стосовно себе і чи даємо або ж не даємо собі з цим раду [11].

Згідно з Е. Холлом, кожна культура репрезентує свою концепцію часу у характерній для неї календарній системі, яка впливає на інтерпретацію і сприйняття кожного конкретного дня її носіями. Наприклад, календарна система індіанців Кіче, нащадків Майя, складається зі світського календаря, до якого входять вісімнадцять двадцятиденних місяців плюс п'ять додаткових днів, та релігійного календаря, в якому є 260 днів, немає місяців, і згідно з яким кожен день має свої особливі характеристики. Ці два календарі – світський та релігійний – зображуються з'єднаними разом у вигляді кола, повний цикл якого повторюється кожні п'ятдесят два роки. Відповідно, властивості кожного конкретного дня релігійного календаря залежать від його нумераційного товариства (його збігу із конкретним днем світського календаря), внаслідок чого «добрий» день в одному контексті може виявитися «поганим» у іншому контексті.

На протигагу системі Майя, календарній системі західноєвропейської культури притаманне мале розрізнення днів, за винятком неділі чи таких свят, як Великдень, Різдво, Новий Рік, День Подяки тощо. Дні тижня типового представника західноєвропейської культури не залежать від місяця, пори року чи конкретного календарного року. Час зображається лінійно і приймається за очевидне правило, що все має свій початок і кінець: ми прощаємося зі старим роком і зустрічаємо новий, тиждень має свій перший і останній день, людські стосунки, посади і кар'єра, здобування наукового ступеня – будь-яка подія має свій початок і завершення [11].

Обидва способи представлення часу – циклічний і лінійний – відображають ментальне середовище, в якому ми проводимо ціле своє життя: існуючі календарні системи впливають на впорядкування власного життя на певний лад і його оцінку, а також на оцінку інших людей і їхнього способу життя [11].

Однак, незважаючи на очевидні відмінності у способах представлення часу у різних культурах, багато науковців-представників західноєвропейської культури, на думку Е. Хола, подібно до докоперніканських філософів, вважають західні науково-філософські моделі найкращими і універсальними, а відтак такими, які можна застосовувати до всіх культур [11]. Проте, нерозуміння або ж небажання враховувати спосіб концептуалізації часу у конкретній культурі постає тією перешкодою, що унеможливує цілісне розуміння представників цієї культури, а відтак – їхнього способу життя, моделей прийняття рішень і здійснення поведінки, що лежать в основі формування індивідуальної часової перспективи та водночас є її похідними [1; 3].

Таким чином, будучи залежною від концепту часу конкретної культури, часова перспектива її носіїв залежатиме від характеристик цієї культури, серед яких важливе місце займає історія розвитку філософської традиції та історія розвитку мови як способу розуміння і структурування світу. Розуміння окресленого зв'язку з урахуванням характеристик конкретної культури допоможе більш повно

зрозуміти природу часової перспективи носіїв цієї культури, а відтак – їхнього способу поведінки і прийняття рішень.

Це зумовило постановку **мети статті** – проаналізувати зв'язки концепту часу конкретної культури та часової перспективи її носіїв з урахуванням історії розвитку філософської думки, що лежить в основі цієї культури, та психолінгвістичного аналізу мовних конструктів, що використовуються для позначення концептів часу.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Модель часу є первинною системою, на основі якої представник тієї чи іншої культури вибудовує власний образ світу. Тому, якщо часові системи двох культур є різними, все інше також буде різнитися. Будуть відрізнятися способи контакту, комунікації і мислення у представників різних культур. Е. Холл, порівнюючи культури Заходу і Сходу, визначає мислення східної культури як природне і несвідоме, на противагу свідомому та аналітичному західному мисленню, яке бере свій початок від грецьких філософів V ст. до н.е. і досягає кульмінації у філософії Заходу і теперішній західній науці. За допомогою слів і математики західне мислення стає лівопівкульним і низькоконтекстним (згідно з Е. Холлом, в низькоконтекстній комунікації основна роль відводиться власне тексту, словам, і залишається дуже мало місця для уяви). Відповідно, мислення набуває прямої і лінійності, завдяки чому час теж уявляється лінійно і збігається, згідно з М. Фріманом, з історичним часом [10]. Історичний час, у свою чергу, постає як незворотній, як еволюційна лінія з певними часовими точками на ній, розташованими між початком і кінцем. У межах цієї лінійної траєкторії час ділиться на минуле, теперішнє і майбутнє. Такий погляд на час втілений у Ньютонівський підхід, згідно з яким час є «об'єктивним, лінійним, неперервним і гомогенним» [12, с.318]. Лінійний час породжує таке відчуття реальності, в якому час постає скінченим ресурсом. Він відповідає уявленню пустої ємності чи резервуару, який потребує наповнення різними подіями і досягненнями. Тому західна часова система постійно нагадує про те, що лише сам індивід може наповнити свої часові резервуари. Рахується кожна хвиля, кожна часова ємність поділена на години, хвилини і секунди, при чому сам час сприймається як нейтральний і єдиною його характеристикою є невблаганність, або незворотність – він не чекає на жодну людину, час «тече». Відповідно, люди і їхнє життя оцінюються з точки зору продуктивності, в залежності від того, наскільки заповнені їхні часові ємності: якщо значно наповнені, це сприймається як великий плюс і тоді можна почути, що ми живемо «повним і продуктивним життям». Наслідок таких стандартів оцінювання – одні люди вважаються дуже продуктивними, в той час як інші залишаються позаду, внаслідок ефекту соціального порівняння фрустровані тим, скільки іншим вдалося зробити [11]. Це відображає притаманну західній культурі виражену орієнтацію на майбутнє і бути адаптованим у цій культурі означає мати розвинену перспективу майбутнього.

На противагу лінійному часу західної культури, східні уявлення про час більше співзвучні із поняттям циклічного, або колового часу, крізь призму якого все нове має рівно стільки значення, наскільки повторює старе [8]. В основі таких уявлень про час лежить буддистська філософія, яка стає для східної культури джерелом іншого роду логіки – логіки контексту, не обмежених словниковою парадигмою. Наслідок такого роду логіки – відшукання змісту у кожному слові і, відповідно, у кожній діяльності – стрільбі з луку, вирощуванні квітів, спілкуванні із близькими – такий час у східній культурі не вважається «пустим» і тому не потребує наповнення. Яскравим прикладом відмінності між часовими уявленнями сходу і заходу може слугувати відношення до паузи, яка у японському мистецтві слугує для передачі найглибших почуттів. Тоді як у представників західної культури пауза часто є джерелом незручності, про такий час навіть говорять «мертва тиша» – це час, в якому нічого не відбувається, який «потребує» наповнення [11].

Час у східній культурі представляється у вигляді колеса життя, яке постійно крутиться і у якому народження і смерть, так само як і будь-які інші події, відносяться до відчуття «Я» або відчуття себе, яке з'являється, змінюється і заново виникає в результаті кожного нового досвіду [6]. Буддистські уявлення про «Я» як про постійно змінні патерни усвідомленого сприйняття думок, почуттів і емоцій передбачають, що народження і смерть не є початковим і кінцевим станами буття, а лише моментами у більш широкому процесі переміщення «Я» у колесі життя, у якому мінливість є єдиною постійною ознакою. Такий досвід сприйняття «Я» нерозривно пов'язаний із розумінням часу, що на відміну від західного буття-у-часі, сприйняття «Я» як такого, що переміщується у координатах часу,

призводить до бачення буття-є-час, розуміння «Я» як часу, який постійно становиться на основі минулого досвіду і водночас стає фундаментом для майбутнього становлення [7]. Найбільш важливою ознакою такого буття-часу як постійного становлення є постійне теперішнє, у якому водночас присутнє минуле і майбутнє. Відповідне уявлення про час ілюструє високо ситуативний характер всієї східної культури, відображаючи її орієнтацію на тут і тепер. Таку орієнтацію добре ілюструє японський час *немаваші* – час, необхідний для того, щоби схилити всіх до співпраці і віднайти консенсус. Він не є хоч якось обмеженим і закінчується тоді, коли закінчується (коли знаходиться консенсус або він стає зовсім неможливий), не швидше. Це можна також порівняти із танцями індіанців Пуебло: вони розпочинаються «коли все готове» і ні на хвилину раніше [1; 11].

Відповідно до власної концепції часу, кожна культура має свої когнітивні моделі його представлення, яка у термінах когнітивної лінгвістики матеріалізується у конкретній часопросторовій метафорі. Лінгвістичний аналіз категорії теперішнього у китайській і англійській мові показав, що для китайського концепту *теперішнього* характерне використання такої просторової форми, яка включає в себе як терміни на позначення простору, так і терміни на позначення частин тіла, які по своїй суті є просторовими. Особливо варто відзначити те, що ці терміни використовуються не лише для позначення концепту теперішнього, але входять також у концепти минулого і майбутнього, що відображає уявлення про теперішнє, яке водночас повністю включає в себе минуле і майбутнє [5; 13; 14]. Натомість, у англійській мові на позначення теперішнього використовуються терміни, які означають просторово нульові, або непротяжні, моменти, що відображає уявлення англомовної культури про теперішнє, як про дещо максимально просторово стиснуте, як про точку. Тому для представників англомовної культури концепт теперішнього є перехідним моментом, який співіснує з індивідом у конкретній точці у часопросторовому континуумі, і цей перехідний момент переміщується разом з індивідом вздовж часової лінії, що відображає когнітивно-лінгвістичну модель концепцію часу західної культури [13].

Висновки і перспективи подальшого дослідження. Кожній культурі притаманна власна концепція часу, яка бере свій початок у історії розвитку філософської традиції, що лежить в основі цієї культури, та відображається у способі структурування світу і щоденного життя представників цієї культури, а також мовних конструктах, що використовуються на позначення концептів часу. Так, наприклад, аналіз концепту теперішнього крізь призму лінгвістичних термінів його позначення, притаманних для представників східної і західної культур показав, що поняття теперішнього у східній культурі відповідає бінаправленому вектору, спрямованому одночасно на минуле і майбутнє, що змістовно відповідає поняттю холистичного теперішнього, співзвучного з поняттям *дзен* у філософії буддизму. Натомість, для представників англомовної культури характерне сприйняття теперішнього як статичної або скалярної точки, яка не вказує на жоден напрямок і рухається разом з індивідом вздовж часової осі, що відображає лінійне сприйняття часу, притаманного для західноєвропейської культури.

Відповідно до прийнятої концепції часу визначається, що є добрим і бажаним для носіїв даної культури, які моделі прийняття рішень і взаємодії зі світом будуть підкріплюватися, а які ні. Відтак, втілюючись у конкретних когнітивних моделях, концепція часу культури впливає на розвиток часової перспективи її носіїв, міру вираження конкретних часових орієнтацій. Наприклад, часова концепція західноєвропейської культури, втілюючись у лінійній моделі часу – часу, який прямує з минулого у майбутнє – зумовлює загальну майбутню орієнтованість всієї культури, а відтак – орієнтованість на майбутнє її носіїв, що проявляється у здійсненні поведінки, спрямованої на досягнення віддалених цілей. Натомість концепція буття-часу східної культури породжує її орієнтованість на теперішнє із включеним у нього минулим і майбутнім, а відтак – вищу орієнтованість на холистичне теперішнє її носіїв. Така часова перспектива втілюється у наданні змісту самому процесу кожної дії, що розгортається у теперішньому, за рахунок чого дія стає важливою також сама по собі, а не лише з огляду її значущості для досягнення майбутніх цілей.

Здійснений аналіз зв'язків концепту часу культури із часовою перспективою її носіїв має, однак, лише теоретичне обґрунтування. Тому перспективами подальших досліджень бачиться проведення емпіричних досліджень, спрямованих на порівняння часової перспективи представників різних культур.

Список використаних джерел

1. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.
2. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Жозеф Нюттен; [пер. с англ. Е.Ю. Патяевой, Н.Н. Толстых, В.И. Шевяховой]. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
3. Сенник О.М. Соціально–психологічні чинники уявлень студентської молоді про часову перспективу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спеціальність 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / О.М. Сенник. – К.: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2016. – 19 с.
4. Титаренко Т.М. Жизненный путь личности: Этапы становления / Т.М. Титаренко // Философская и социологическая мысль. – 1991. – № 1. – С. 49-58.
5. Boroditsky L. Do English and Mandarin speakers think about time differently? / Lera Boroditsky, Orly Fuhrman, Kelly McCormick // Cognitive psychology. – 2010. – № 43. – P. 23-32.
6. Bruce A. Time(lessness): Buddhist perspectives and end-of-life / Anne Bruce // Nursing Philosophy. – 2007. – № 8. – P. 151-157.
7. Collier T. Time and self: religious awakening in Dogen and Shinran / T. Collier // Eastern Buddhist. – 2010. – № 32 (1). – P. 56-84.
8. Eliade M. The Myth of the Eternal Return / Mircea Eliade. – New Jersey: Princeton University Press, 2005. – 195 p.
9. Frank L. K. Time perspectives / L. K. Frank // Journal of Social Philosophy. – 1939. – Vol. 4. – P. 293-312.
10. Freeman M. Mythical time, historical time, and the narrative fabric of the self / M. Freeman // Narrative Inquiry. – 1998. – № 8 (1). – P. 27-50.
11. Hall E.T. Taniec życia: inny wymiar czasu / E.T. Hall; [tłumaczenie: R. Nowakowski]. – Warszawa: Muza, 1999. – 268 s.
12. Northrup D.T. Time passing: a parse research method study / D.T. Northrup // Nursing Science Quarterly. – 2002. – № 15 (4). – P. 319-326.
13. Yi H. A Cognitive Perspective of the Chinese and English Expressions for the Concept of “Present” / Hu Yi // Canadian Social Science. – 2008. – Vol.4. – № 6. – P. 59-65.
14. Yu N. The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese / Ning Yu. – Amsterdam, 1998. – 288 p.

References transliterated

1. Zimbardo F. Paradox of time. New psychology of time, which will improve your life / F. Zimbardo, D. Boyd. – СПб.: Речь, 2010. – 352 s.
2. Nuttin J. Motivation, action and perspective of the future / Joseph Nuttin; [per. s angl. E.Ju. Patjaevoj, N.N. Tolstyh, V.I. Shevjahovoj]. – M.: Smysl, 2004. – 608 s.
3. Senyk O. M. Social'no–psihologichni chinniki ujavlen' students'koï molodi pro chasovu perspektivu : avtoref. dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. psihol. nauk : special'nist' 19.00.05 «Social'na psihologija, psihologija social'noï roboti» / O. M. Senyk. – K.: Institut social'noi ta politichnoi psihologii NAPN Ukraïni, 2016. – 19 s.
4. Tytarenko T. M. Zhiznennyj put' lichnosti: Jetapy stanovlenija / T. M. Tytarenko // Filozofskaja i sociologičeskaja mysl'. – 1991. – № 1. – S. 49-58.
5. Boroditsky L. Do English and Mandarin speakers think about time differently? / Lera Boroditsky, Orly Fuhrman, Kelly McCormick // Cognitive psychology. – 2010. – № 43. – P. 23-32.
6. Bruce A. Time(lessness): Buddhist perspectives and end-of-life / Anne Bruce // Nursing Philosophy. – 2007. – № 8. – P. 151-157.
7. Collier T. Time and self: religious awakening in Dogen and Shinran / T. Collier // Eastern Buddhist. – 2010. – № 32 (1). – P. 56-84.
8. Eliade M. The Myth of the Eternal Return / Mircea Eliade. – New Jersey: Princeton University Press, 2005. – 195 p.
9. Frank L. K. Time perspectives / L. K. Frank // Journal of Social Philosophy. – 1939. – Vol. 4. – P. 293-312.
10. Freeman M. Mythical time, historical time, and the narrative fabric of the self / M. Freeman // Narrative Inquiry. – 1998. – № 8 (1). – P. 27-50.
11. Hall E.T. Taniec życia: inny wymiar czasu / E.T. Hall; [tłumaczenie: R. Nowakowski]. – Warszawa: Muza, 1999. – 268 s.
12. Northrup D.T. Time passing: a parse research method study / D.T. Northrup // Nursing Science Quarterly. – 2002. – № 15 (4). – P. 319-326.
13. Yi H. A Cognitive Perspective of the Chinese and English Expressions for the Concept of “Present” / Hu Yi // Canadian Social Science. – 2008. – Vol.4. – № 6. – P. 59-65.
14. Yu N. The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese / Ning Yu. – Amsterdam, 1998. – 288 p.